

Ivan Živić

STATISTIČKA MEHANIKA

20/06/2016 15:52

Prirodno-matematički fakultet
Univerzitet u Kragujevcu

Ivan Živić

STATISTIČKA MEHANIKA

Kragujevac, 2006. godine

Odlukom Naučno-nastavnog veća Prirodno-matematičkog fakulteta u Kragujevcu, broj 70/XII-1 od 27.02.2006. godine, odobreno da se štampa kao udžbenik za studente fizike ovog fakulteta.

Izdavač:

Prirodno-matematički fakultet, Radoja Domanovića 12, 34000 Kragujevac

Za Izdavača:

Prof. dr Srećko Trifunović, dekan

Recenzenti:

Dr Sava Milošević, redovni profesor Fizičkog fakulteta u Beogradu

Dr Sunčica Elezović-Hadžić, vanredni profesor Fizičkog fakulteta u Beogradu

ISBN 86-81829-68-8

© Prirodno-matematički fakultet, Kragujevac

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

51-72:53(075.8)

ŽIVIĆ, Ivan

Statistička mehanika / Ivan Živić. -
Kragujevac : Prirodno-matematički fakultet,
2006 (Kragujevac : Skver). - II, 190 str.
: graf. prikazi ; 24 cm

Tiraž 200. - Bibliografija: str. 189-190.

ISBN 86-81829-68-8

a) Matematička fizika

COBISS.SR-ID 130139916

Štampa: Skver, Kragujevac

Tiraž: 200 primeraka • april 2006.

Sadržaj

1	Principi klasične statističke mehanike	1
1.1	Predmet proučavanja statističke mehanike	1
1.2	Fazni prostor	2
1.3	Mikrostanje sistema	4
1.4	Statistički ansambl sistema	8
1.5	Funkcija raspodele	9
1.6	Srednje vrednosti fizičkih veličina	10
1.7	Liouville-ova teorema	11
1.8	Statistička definicija entropije	15
2	Mikrokanonski ansambl	17
2.1	Postulat o jednakim verovatnoćama	17
2.2	Gustina stanja	19
2.3	Funkcija raspodele u klasičnom limitu	21
2.4	Entropija	24
2.5	Normalni sistemi	24
2.6	Statistička definicija temperature	26
2.7	Pritisak sistema	30
2.8	Klasičan idealni gas	34
2.9	Gibbs-ov paradoks	37
3	Kanonski ansambl	41
3.1	Gibbs-ova teorema o kanonskoj raspodeli	41
3.2	Statistička suma	44
3.2.1	Neinteragujući sistemi čestica	46
3.2.2	Interagujući sistemi čestica – konfiguracioni integral	48
3.3	Termodinamika kanonskog ansambla	49
3.4	Klasičan realni gas	50
3.5	Fluktuacije energije	55
3.6	Maxwell-ova raspodela	58

3.7	Dvočestična korelaciona funkcija	60
3.8	Teorema o jednakoj raspodeli energije	64
3.9	Teorema o viralu	67
4	Veliki kanonski ansambl	71
4.1	Gibbs-ova teorema o velikoj kanonskoj raspodeli	71
4.2	Velika statistička suma	74
4.3	Termodinamika velikog kanonskog ansambla	75
4.4	Fluktuacije broja čestica	78
4.5	Fluktuacije energije	81
5	Formulacija kvantnih statistika	85
5.1	Granice važenja klasične statističke mehanike	85
5.2	Formalizam kvantne mehanike	87
5.2.1	Prostor stanja	87
5.2.2	Opservable	87
5.2.3	Reprezentacije	88
5.2.4	Verovatnoće rezultata merenja	90
5.2.5	Promena stanja sa vremenom	91
5.2.6	Identične čestice	92
5.3	Mešana stanja	94
5.3.1	Statistički operator	94
5.3.2	Jednačina kretanja	96
5.3.3	Energetska reprezentacija – matrica gustine	98
5.3.4	Srednje vrednosti opservabli	99
5.3.5	Operator entropije	100
5.4	Ansambl kvantnih sistema	101
5.4.1	Mikrokanonski ansambl	101
5.4.2	Kanonski ansambl	103
5.4.3	Veliki kanonski ansambl	105
6	Sistem nezavisnih čestica	109
6.1	Sistem Boltzmann-ovih čestica	110
6.2	Sistem identičnih bozona	113
6.3	Sistem identičnih fermiona	116
6.4	Statistika brojeva popunjenosti	119
6.4.1	Raspodela verovatnoće po brojevima popunjenosti	120
6.4.2	Srednje vrednosti brojeva popunjenosti	122
6.4.3	Fluktuacije brojeva popunjenosti	125

7	Kvantni idealni gas	127
7.1	Svojstveni problem slobodne čestice	127
7.2	Idealni gas bozona	130
7.2.1	Bose-Einstein-ove funkcije	130
7.2.2	Osnovne termodinamičke jednačine	132
7.2.3	Idealni gas bozona na visokim temperaturama . . .	134
7.2.4	Bose-Einstein-ova kondenzacija	137
7.2.5	Idealni gas bozona na niskim temperaturama . . .	142
7.3	Idealni gas fermiona	146
7.3.1	Fermi-Dirac-ove funkcije	146
7.3.2	Osnovne termodinamičke jednačine	149
7.3.3	Idealni gas fermiona na visokim temperaturama . . .	151
7.3.4	Fermi-eva temperatura i Fermi-eva energija	153
7.3.5	Idealni gas fermiona na niskim temperaturama . . .	156
8	Elementi fizičke kinetike	161
8.1	Jednočestični fazni prostor	162
8.2	Master jednačina	163
8.3	Fokker-Planck-ova jednačina	170
8.4	Boltzmann-ova kinetička jednačina	172
8.5	H -teorema	178
8.6	Lokalno ravnotežna Maxwell-ova raspodela	180
8.7	Ireverzibilnost makroskopskih procesa	184
	Literatura	189

7.3.4 Fermi-eva temperatura i Fermi-eva energija

Odredimo najpre ponašanje hemijskog potencijala μ na niskim temperaturama. Podjimo od jednačine (7.94). Pošto je u ovoj oblasti $z \gg 1$, funkciju $G_{\frac{3}{2}}^-(z)$ možemo razviti u red po formuli (7.85), zaustavljajući se na prvom korekcionom članu

$$\begin{aligned} \frac{N}{V} &= \frac{g}{\lambda_T^3} \frac{(\ln z)^{3/2}}{\Gamma(\frac{5}{2})} \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right) \\ &= \frac{4\pi g}{3} \left(\frac{2m}{h^2} \right)^{3/2} (kT \ln z)^{3/2} \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right). \end{aligned} \quad (7.106)$$

U limesu $z \rightarrow \infty$ ($T \rightarrow 0$) korekcionni član jednak je nuli, tako da možemo naći vrednost hemijskog potencijala na nultoj temperaturi

$$\mu_0 = kT \ln z = \frac{h^2}{2m} \left(\frac{3N}{4\pi g V} \right)^{\frac{2}{3}}. \quad (7.107)$$

Da bi odredili zavisnost $\mu(T) = kT \ln z$ na temperaturama različitim od nule $0 < T \ll \infty$, napišimo (7.106) u obliku

$$1 = \left(\frac{\mu(T)}{\mu_0} \right)^{\frac{3}{2}} \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \left(\frac{kT}{\mu(T)} \right)^2 + \dots \right). \quad (7.108)$$

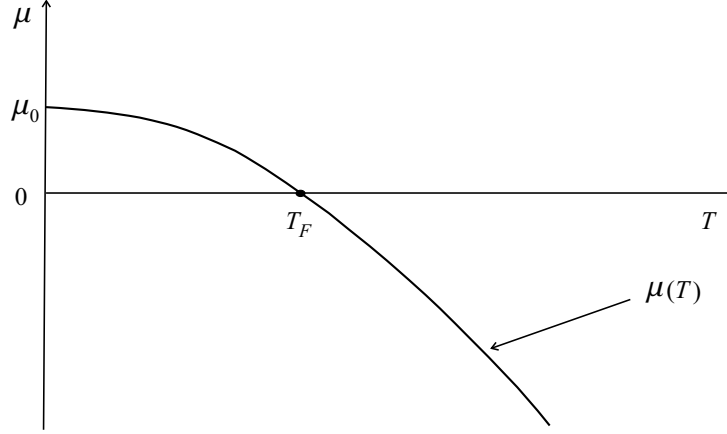
U korekcionom članu možemo staviti $\mu(T) \simeq \mu_0$, a potom poslednji izraz prepisati u obliku

$$\mu(T) = \mu_0 \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \left(\frac{kT}{\mu_0} \right)^2 + \dots \right)^{-2/3}. \quad (7.109)$$

Pošto u niskotemperaturskoj oblasti $kT \ll \mu_0$, izraz u zagradi možemo aproksimirati po formuli $(1+x)^{-2/3} \approx 1 - \frac{2}{3}x$, sledi

$$\mu(T) = \mu_0 \left(1 - \frac{\pi^2}{12} \left(\frac{kT}{\mu_0} \right)^2 + \dots \right), \quad (7.110)$$

odakle vidimo da je hemijski potencijal na niskim temperaturama pozitivna veličina koja opada sa porastom temperature. Pošto se na jako visokim temperaturama Fermi-Dirac-ove i Bose-Einstein-ove funkcije ponašaju na isti način $G_n^-(z) \simeq G_n^+(z) \simeq z$ možemo zaključiti da će se i hemijski potencijali ponašati na isti način, tj. po formuli (7.58) koju smo izveli za bozon-ski sistem, i po kojoj je μ u ovoj oblasti negativna veličina. To znači da na

Slika 7.7: Zavisnost hemijskog potencijala idealnog gasa fermiona od temperature. U blizini apsolutne nule hemijski potencijal je pozitivan i ponaša se u skladu s formulom (7.110), na Fermi-evoj temperaturi je $\mu(T_F) = 0$, a iznad T_F hemijski potencijal je negativan i u asimptotskoj oblasti $T \rightarrow \infty$ ponaša se po zakonu (7.58).

nekoj konačnoj temperaturi T_F koja se zove *Fermi-eva temperatura*, hemijski potencijal mora biti jednak nuli $\mu(T_F) = 0$ (Slika 7.7). Iz poslednjeg obrasca nalazimo

$$T_F = \frac{\sqrt{12}}{\pi} \frac{\mu_0}{k} \approx \frac{\mu_0}{k}, \quad (7.111)$$

pa se Fermi-eva temperatura obično definiše odnosom $\mu_0 = kT_F$. Dajmo još da na osnovu veze izmedju hemijskog potencijala i fugaciteta $z = e^{\mu(T)/kT}$, a na bazi ustanovljene zavisnosti $\mu(T)$, možemo zaključiti da je $z(T_F) = 1$ i da u graničnim slučajevima važi: $z \rightarrow \infty$ kada $T \rightarrow 0$, odnosno $z \rightarrow 0$ kada $T \rightarrow \infty$.

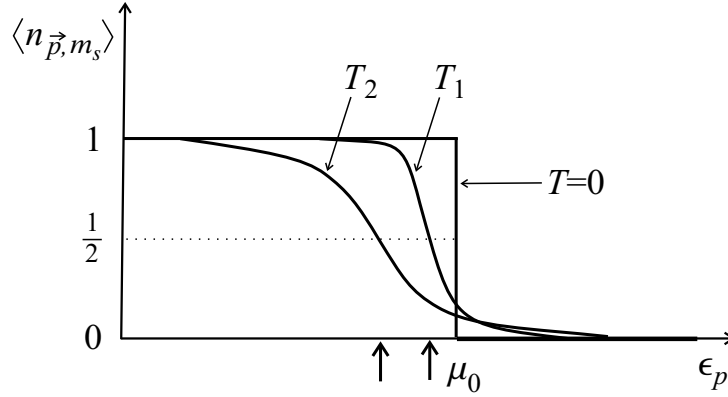
Razmotrimo sada srednje vrednosti brojeva popunjenosti kvantnih stanja na temperaturama $T \ll T_F$. Imajući u vidu da je kvantno stanje fermiona određeno impulsom $\vec{p}$ i projekcijom spina m_s , na osnovu formule (6.60) imamo

$$\langle n_{\vec{p}, m_s} \rangle = \frac{1}{e^{\beta(\varepsilon_p - \mu(T))} + 1}, \quad (7.112)$$

gde se $\mu(T)$ ponaša po formuli (7.110). Analizirajmo najpre slučaj $T = 0$ kada je $\mu_0 = \mu(0)$, odakle sledi

$$\langle n_{\vec{p}, m_s} \rangle = \frac{1}{e^{\beta(\varepsilon_p - \mu_0)} + 1}. \quad (7.113)$$

Iz dobijene formule vidimo da u limesu $T \rightarrow 0$ ($\beta \rightarrow \infty$) postoji sledeća

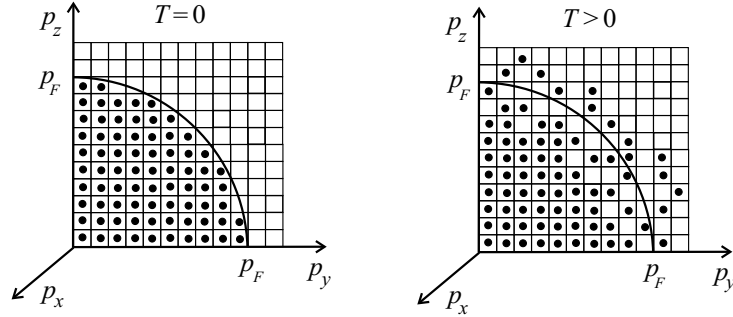
Slika 7.8: Srednje vrednosti brojeva popunjenosti jednočestičnih kvantnih stanja idealnog gasa fermiona na različitim temperaturama. Na $T = 0$ stanja sa energijama ispod Fermi-evog nivoa $\mu_0 = \mu(0)$ su popunjena a ona iznad prazna. Na temperaturama iznad nule $0 < T_1 < T_2$ dolazi do prelaska čestica sa nižih na više energetske nivoe. Strelice na energetskoj osi označavaju vrednosti hemijskih potencijala na tim temperaturama: $\mu(T_1) > \mu(T_2)$. Iz formule (7.112) sledi da za proizvoljno $T > 0$ stanja sa energijom $\varepsilon_p = \mu(T)$ imaju popunjenost $\langle n_{\vec{p}, m_s} \rangle = 1/2$.

raspodela fermiona po kvantnim stanjima

$$\langle n_{\vec{p}, m_s} \rangle = \begin{cases} 1 & \varepsilon_p < \mu_0 \\ 0 & \varepsilon_p > \mu_0 \end{cases} \quad (7.114)$$

Dakle nivoi čija je energija manja od μ_0 su popunjeni, a nivoi sa energijom iznad μ_0 nepopunjeni (Slika 7.8). Ova raspodela odgovara tzv. potpuno degenerisanom gasu fermiona, jer se sve čestice poštujući Pauli-ev princip nalaze u jednočestičnim stanjima sa najnižom energijom. Inače za fermionski gas kažemo da je degenerisan ako se nalazi na temperaturama koje su znatno ispod Fermi-eve, pa se T_F naziva i temperatura degeneracije. Iz poslednje formule vidimo da energija koja odgovara popunjenom nivou sa najvećom energijom iznosi $\varepsilon_F = \mu_0$ i zove se *Fermi-eva energija*. U impulsnom prostoru energija ε_F određuje Fermi-evu sferu sa poluprečnikom $p_F = \sqrt{2m\mu_0} = h \left(\frac{3N}{4\pi gV} \right)^{\frac{1}{3}}$ unutar koje se nalaze vrhovi vektora koji određuju popunjena kvantna stanja (Slika 7.9). U sistemu koji sadrži N fermiona ispod Fermi-evog nivoa nalazi se tačno N popunjenih kvantnih stanja, tako da osnovnom stanju (stanje na $T = 0$) odgovara energija

$$E_0 = \sum_{|\vec{p}| < p_F} \sum_{m_s = -s}^s \varepsilon_p = \frac{gV}{h^3} \int_0^{p_F} \frac{p^2}{2m} 4\pi p^2 dp = \frac{2\pi gV}{5mh^3} p_F^5 = \frac{3}{5} N \varepsilon_F. \quad (7.115)$$

Slika 7.9: Shematski prikaz popunjenosti kvantnih stanja u impulsnom prostoru. Crtež levo prikazuje slučaj $T = 0$ kada su sva stanja unutar Fermi-eve sfere popunjena, a ona van nje prazna. Na $T > 0$ fermioni koji leže ispod Fermi-eve sfere prelaze u stanja iznad Fermi-eve sfere.

Na temperaturama različitim od nule srednje vrednosti brojeva popunjenosti računamo po formuli (7.112), odakle vidimo da će fermioni sa nivoa čija je energija ispod ε_F prelaziti na nivoe čija je energija iznad ε_F . Drugim rečima, nivoi ispod Fermi-evog počeeće da se “prazne”, a oni iznad počeeće da se “pune”, i to tako što će fermioni sa nivoa koji su neposredno ispod ε_F , prelaziti na nivoe koji su neposredno iznad ε_F .

7.3.5 Idealni gas fermiona na niskim temperaturama

Na proizvoljnoj temperaturi jednačinu stanja možemo, na osnovu formula (7.93) i (7.94), da izrazimo u implicitnom obliku

$$P = \frac{NkT}{V} \left(\frac{G_{\frac{5}{2}}^-(z)}{G_{\frac{3}{2}}^-(z)} \right). \quad (7.116)$$

U niskotemperaturskoj oblasti na osnovu formule (7.85) važi

$$G_{\frac{5}{2}}^-(z) = \frac{8}{15\sqrt{\pi}} (\ln z)^{5/2} \left(1 + \frac{5\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right), \quad (7.117)$$

$$G_{\frac{3}{2}}^-(z) = \frac{4}{3\sqrt{\pi}} (\ln z)^{3/2} \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right), \quad (7.118)$$

pa je

$$P = \frac{2}{5} \frac{N}{V} kT \ln z \left(1 + \frac{5\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right) \left(1 + \frac{\pi^2}{8} \frac{1}{(\ln z)^2} + \dots \right)^{-1}. \quad (7.119)$$

Literatura

- [1] Feldman Y. *Statistical Mechanics*, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1997 (<http://www.aph.huji.ac.il/feldman/statistical.htm>).
- [2] Feynman R. *Statistical Mechanics: A set of Lectures*, W. A. Benjamin, New York 1972.
- [3] Gibbs J.W. *Elementary Principles in Statistical Mechanics*, Dover Publication, New York 1960 (Reprint of original 1902. edition).
- [4] Herbut F. *Kvantna mehanika za istraživače*, Prirodno-matematički Fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1984.
- [5] Hill T.L. *Statistical Mechanics: Principles and Selected Applications*, McGraw-Hill, New York 1956.
- [6] Huang K. *Statistical mechanics*, 2nd ed. John Wiley, New York 1987.
- [7] Huang K. *Introduction to Statistical Physics*, Taylor & Francis, London 2001.
- [8] Isihara A. *Statistical Physics*, Academic Press, New York – London 1971.
- [9] Kubo R. *Statistical Mechanics*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam 1968.
- [10] Landau L.D. and Lifshitz E.M. *Statistical Physics*, Addison-Wesley 1969.
- [11] Milić B. *Statistička Fizika*, Naučna Knjiga, Beograd 1970.
- [12] Milić B., Milošević S. i Dobrosavljević Lj. *Zbirka Zadataka iz Teorijske Fizike III deo: Statistička Fizika*, Naučna Knjiga, Beograd 1979.

-
- [13] Milošević S. *Osnovi Fenomenološke Termodinamike*, Privredno-Finansijski Vodič, Beograd 1979.
  - [14] Mušicki Dj. *Uvod u Teorijsku Fiziku II – Statistička Fizika*, Prirodno-matematički Fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1984.
  - [15] Nattermann T. *Statistische Physik*, University of Cologne, Köln 1999 (http://www.thp.uni-koeln.de/natter/data/stat_pdf.zip).
  - [16] Pathria R.K. *Statistical Mechanics*, 2nd ed. Butterworth-Heinemann, Oxford 1996.
  - [17] Reichl L. *A Modern Course in Statistical Physics*, 2nd ed. J. Wiley and Sons, New York 1998.
  - [18] Reif F. *Statistical Physics, Berkeley Physics Course, V5*, McGraw-Hill, New York 1965.
  - [19] Rumer Yu.B. and Ryvkin M.Sh. *Thermodynamics, Statistical Physics and Kinetics*, Mir Publishers, Moscow 1980.
  - [20] Stanley H.E. *Introduction to Phase Transitions and Critical Phenomena*, Oxford University Press, Oxford 1971.
  - [21] Tošić B. *Statistička Fizika*, Institut za Fiziku Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1978.